

РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ОСВІТИ І ПЕДАГОГІКИ

УДК 37(470+571)(092)

І. Г. Гончар

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ІДЕЇ ВІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ – ОСНОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ К. ВЕНТЦЕЛЯ

У статті цілісно висвітлено погляди К. Вентцеля на проблему формування підростаючого покоління. Визначено, що основою ідеального вільного суспільства педагог бачив вільну індивідуальну особистість дитини. На основі ретроспективного аналізу виокремлено й охарактеризовано головні ідеї вільного виховання вченого: самобутності дитини та її права на вільний вибір шляхів самореалізації, «Культу дитини», формування особистості на основі природних задатків та в гармонії з оточуючим природним середовищем, індивідуалізації навчання та виховання, розвитку творчих здібностей дитини. З'ясовано, що погляди вченого збудовані на ґрунті дитиноцентризму та становлять цілісну педагогічну систему, елементи якої перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємоузгодженості.

Ключові слова: ідеї вільного виховання, свобода, навчання, виховання, індивідуалізація, виробнича праця, «Культ дитини».

Постановка проблеми. Динаміка змін, що відбуваються у всіх сферах життя сучасного суспільства, орієнтація на демократичні основи, що передбачають забезпечення широких свобод людини у всіх сферах її життєдіяльності, гуманістична спрямованість сучасної української освіти, формування педагогічного ідеалу саморозвитку особистості – вимагає пошуку нових парадигм розвитку педагогічної науки і практики. У зв'язку з цим актуалізується звернення до теорії вільного виховання як напряду реформаторської педагогіки початку ХХ століття та, зокрема, творчої спадщини К. Вентцеля як одного з яскравих представників означеної педагогічної течії.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографічний огляд показав, що вивченню педагогічних поглядів К. Вентцеля присвячені роботи М. Богуславського, Б. Бім-Бада, С. Єгорова, Г. Корнетова, З. Равкіна, Є. Плеханова, М. Стеклова та ін. Крім того, філософсько-антропологічні погляди К. Вентцеля розглянуті в дисертаційному дослідженні І. Гелашвілі, ідеї космічної педагогіки – в роботі І. Пушкіної, гуманістичні основи виховання – в дослідженнях Г. Репіної, О. Кудрицької та ін. До аналізу філософських і психолого-педагогічних положень вченого зверталися: Л. Ворошилова, В. Зайцев, Т. Лобачова, С. Радіонова, Н. Самойліченко,

Т. Толмачова та ін. Однак, разом з тим залишаються недостатньо глибоко вивченими ідеї вільного виховання К. Вентцеля. Цілісного дослідження означеного аспекту творчої спадщини вченого у вітчизняних педагогічних розвідках не здійснювалося.

Мета статті – на основі системного ретроспективного аналізу творчої спадщини К. Вентцеля узагальнити погляди вченого на проблему формування підростаючого покоління та виокремити ідеї вільного виховання.

Виклад основного матеріалу. Ідеї вільного виховання К. Вентцеля, що відображають загальнопедагогічний контекст поглядів ученого, являють собою синтез різних думок філософів, соціологів, педагогів: творча еволюція А. Бергсона, природовідповідність Ж.-Ж. Руссо, суспільно-корисна праця Н. Лубенця, цінність життя Е. Дюринга, проблема естетичного виховання Я. Мамонтова, сутність авторитету А. Штеймана, розуміння свободи Л. Толстого, процес виховання Ф. Фребеля. Вчений був переконаний, що педагогіка свободи є природною спадкоємицею всього попереднього розвитку педагогічної думки, «...лінія якої йде від Монтеня, Коменського, Песталоцці, Руссо, Фребеля та ін. і завершується теорією вільного виховання як необхідним висновком, який повинен бути зроблений з тих великих думок, що були висловлені педагогами попередніх століть» [4,6].

Щиро захоплений ідеєю свободи педагог йшов до розуміння її суті відштовхуючись від філософських поглядів, де, з одного боку, вона постає в гармонії цілісності та єдності з природою людини, а засобом її реалізації є суспільне життя та кооперація, а з іншого – як одна із умов розвитку вільної творчої особистості. К. Вентцель був переконаний, що свободою повинні бути пронизані повністю усі компоненти структури педагогічного процесу. Таким чином, вона у поглядах вченого набувала статусу системоутворювального фактору, який «є і початок і кінцева мета».

К. Вентцель бачив основою ідеального вільного суспільства вільну індивідуальну особистість, «звільнена дитина – це альфа і омега всіх свобод, це єдина і справжня гарантія їх повного і загального здійснення» [2, 17]. Тому істинним виховним ідеалом у поглядах ученого постає забезпечення вільного розвитку дитини, звільнення її від гніту дорослих, «які б м'які та гуманні форми він не приймав». Зокрема, педагог вбачав недоцільним існування навчального плану, оцінок та іспитів. Він був переконаний, що ці елементи, які є атрибутами традиційної школи, нічого, окрім страху, агресії та розчарування, не можуть дати дитині. Вчений вважав, що в основі навчального процесу повинно лежати не оцінювання

чи нав'язування власних переконань, а намагання створити атмосферу доброзичливості, віри в сили дитини та її можливості. Таким чином, опора на природні здібності вихованця, відсутність у нього страху перед фізичним покаранням або моральним приниженням, надання учням свободи вибору виду діяльності, вчителя, методу навчання – все це головним чином лежить в основі ідеї К. Вентцеля щодо самобутності дитини та її права на вільний вибір шляхів самореалізації.

Унаслідок позиціонування дитини у педагогічному процесі як повноцінної особистості, творця свого власного «Я», у творчій спадщині вченого знаходить своє відображення ідея «Культу дитини», в межах реалізації якої К. Вентцель намагався організувати навчальний процес таким чином, щоб початковою ціллю в ньому виступала сама дитина, її розвиток та добробут.

Учений був переконаний, що первинною метою виховання не може бути ні релігія, ні суспільство, ні культура в цілому, «...але дитина <...> є те сонце, навколо якого повинна обертатися вся система виховання» [3, 18]. Виходячи з цього, педагог центральною фігурою у процесі навчання і виховання поставив не вихователя, як це було притаманно традиційній школі, а вихованця. К. Вентцель запевняв, що весь педагогічний процес потрібно побудувати так, щоб він мав характер досягнення дитиною цілей, які вона визначила для себе сама, а не тих, які для неї сформували ззовні. Вчений був переконаний, що це дасть змогу дитині не лише оволодіти системою знань, а й опанувати методи певної науки, стати самостійним шукачем істини. Такі міркування логічно привели педагога до ідеї «Культу дитини», до думки, що на дітей потрібно дивитися як на повноцінну особистість, що поступово формується шляхом творчої діяльності, творчого розвитку, як на самобутніх, самостійних індивідуальностей.

Визнаючи дитину найвищою цінністю суспільства К. Вентцель закликав громадськість зробити все можливе для того, щоб кожен момент її життя був сповнений подіями, емоціями, думками і мав значення сам по собі, а не як перехідна ланка до більш зрілого віку. Вчений добре розумів, що присутність у душі дитини внутрішнього відчуття щастя залежить від того, наскільки раціонально, доцільно та природно організовано дорослими її життя, чи відповідає воно законам її внутрішньої природи і навколишнього світу, чи співзвучне воно її особистому «Я». Саме тому, у процесі навчання та виховання особистості педагог радив дорослим у першу чергу відштовхуватися від вимоги: все для щастя дитини, її радості, задоволення.

Слідуючи Ж.-Ж. Руссо, К. Вентцель важливого значення у процесі навчання та виховання надавав принципу природовідповідності, який покладено в основу його ідеї формування особистості на основі природних задатків та в гармонії з оточуючим природним середовищем.

Учений добре розумів, що кожна дитина, як природна істота, володіє певними особливостями психіки, специфічними рисами і властивостями духовної сфери, і тому у процесі розробки теорії вільного виховання зробив акцент на обов'язку дорослих слідувати тій основі, яка закладена в особистості з самого початку. Сутність процесу виховання вчений бачив у тому, щоб сприяти розвитку дитини, відповідно до її природних закономірностей, розкриваючи таким чином індивідуальні особливості та закладений від народження потенціал.

Категоричними погляди К. Вентцеля були й стосовно необхідності виховання в гармонії з природним оточуючим середовищем. Він був переконаний, що в природі закладено щедрий наочний матеріал, що дасть змогу дитині не лише вивчати явища навколишньої дійсності, а й стане тим фундаментом, на основі якого розквітне творчий потенціал дитини. З огляду на це педагог закликав дорослих: «Поставте дитину якомога ближче до природи, <...> дайте можливість як дитині вільно діяти на природу, так і природі на неї, пробуджуючи та приводячи в дію ті чи інші її здібності, даючи щедрий та багатосторонній матеріал для тренування всіх органів її відчуттів» [4, 15].

Намагаючись організувати навчально-виховний процес у єдності та гармонії із потребами і бажаннями дитини, К. Вентцель, як й інші представники теорії вільного виховання (І. Горбунов-Посадов, М. Клечковський, В. Рахманов), прагнув гуманізації освіти, і тому в поглядах педагога ми знаходимо ідею індивідуалізації навчання та виховання.

Учений вважав, що проблема освіти – це насамперед проблема індивідуальної освіти. Розглядаючи кожну дитину як окрему особистість зі своїми рисами та якостями, він жорстко критикував тогочасну систему навчання, вважаючи, що вона навіть при найкращих намірах самим грубим чином порушує права дитини. К. Вентцель намагався переконати громадськість у тому, що кожна дитина потребує своєї особливої системи навчання, і ця система, як проблема, стоїть перед вихователем, «...вона не є щось готове, вона повинна бути ним знайдена, при цьому, навіть натрапивши на її слід, йому доведеться її постійно переробляти та виправляти, і в нього ніколи не буде і не може бути упевненості у тому, що вона остаточно встановлена» [4, 7].

Схожі міркування у К. Вентцеля виникали й стосовно навчальних програм. Беручи за основу антропологічні знання природних сил дитини, педагог відмовлявся визнавати обов'язковість навчальної програми, оскільки вважав, що вона орієнтована на абстрактного учня, а не на конкретну дитину. Більше того, вчений був переконаний, що сумлінне виконання встановленого плану дітьми породжує конфронтацію між ними і вчителем. Тому на місце об'єктивної обов'язкової програми К. Вентцель пропонував поставити програму суб'єктивну, як «вільний максимум знань для кожного». В такому випадку знання дійсно будуть асимілюватися, і дитина отримає можливість засвоювати те коло і обсяг наук, який вона може засвоювати.

Що стосується процесу виховання, то тут, по аналогії із навчанням, К. Вентцель в його основі бачив індивідуальний підхід. Він був переконаний, що виховний процес – це в першу чергу «...активні дії для того, щоб той розмитий образ індивідуальної людської особистості, який спить у дитині, в усій її психологічній та фізичній організації, прийняв, шляхом мимовільного органічного росту і розвитку, зрозумілі опуклі та чіткі форми» [4, 9]. Цим самим педагог ще раз наголошував на тому, що дорослі мають справу з індивідуальною особистістю, яка слідує власним законам розвитку, і тому головним завданням для вихователя постає зрозуміти та відкрити ці закони. Таке тлумачення виховного процесу змінює позицію дитини в очах дорослого із бездушного матеріалу на креативного творця свого власного світу. Поділяючи погляди відомого філософа А. Бергсона, який критикував звичний метод взаємостосунків вихователя і дитини, що ґрунтується на інтелектуальних основах і не містить у собі душевної складової, К. Вентцель закликав педагогічну спільноту у виховному процесі використовувати не академічні знання та суху теорію, а душевну складову, яка дасть можливість інтуїції зрозуміти те коло завдань, яке стоїть перед вихователем по відношенню до конкретної особистості.

Таким чином, намагаючись реалізувати ідею індивідуалізації навчання та виховання, К. Вентцель змінив не лише сутність навчально-виховного процесу, його завдання і методи, а й форму виховних стосунків, перетворивши їх із суб'єкт-об'єктної на суб'єкт-суб'єктну. Подібне ставлення до дитини як до рівноправного партнера примушувало відмовитися сприймати процес освіти лише як передачу знань і дозволяло визнати вихованця – носія активності, джерело пізнання і перетворення дійсності, прийняти неминучість розвитку самостійності, ініціативи, творчості дитини, перетворюючи цим самим весь навчально-виховний

процес із навмисного формування дитини в сприяння її повноцінному гармонійному розвитку.

На останок слід розглянути ще одну ідею, яку К. Вентцель намагався реалізувати в межах теорії вільного виховання – розвиток творчих здібностей. Надавши дитині можливість вільно розвиватися, висловлювати свою життєву позицію, формувати власний етичний ідеал, бути творцем, як себе самого, так і навколишнього середовища, вчений остерігався лише одного – пасивності. Тому від вихователя як істинного визволителя внутрішніх сил він вимагав організувати весь навчально-виховний процес таким чином, щоб «...діти весь час були активні, а не пасивні»[1, 85]. Учений добре розумів, що апатія дитини до власного життя, небажання проявляти свою позицію та ініціативу – це те, що виступає руйнівним фактором для теорії вільного виховання.

Намагаючись сформувати активну творчу особистість, К. Вентцель бачив доцільним розпочати роботу в цьому напрямку із забезпечення повноцінного функціонування та розвитку всіх органів чуття дитини (зору слуху, нюху, дотику тощо). Він був переконаний, що це стане тим базисом, тією основою, яка дасть можливість дитині отримати знання, необхідні для життєдіяльності, накопичення та збагачення досвіду, самореалізації.

Розвиток органів чуття дитини як спосіб стимуляції активності в поглядах К. Вентцеля постає лише першим кроком на шляху до головного завдання – розвитку творчих здібностей. Педагог добре розумів, що творча, креативна особистість ніколи не стане пасивною по відношенню до свого життя. Вона буде тією запорукою формування не лише власного «Я», а й посяде важливе місце у процесі творення суспільної свідомості.

К. Вентцель був переконаний, що основою формування активної особистості, запорукою розвитку її творчого потенціалу може стати вільна виробнича праця. Вона в поглядах ученого виступає «наріжним каменем» вільного виховання та постає головним засобом як досягнення в дитині вищого розвитку волі, її фізичних і психічних якостей, так і методом розвитку творчих здібностей. Педагог вважав, що вільна виробнича праця є тією формою роботи, «...в якій ми беремо участь усім нашим єством, у яку ми вкладаємо все наше «Я»; це є такий різновид діяльності, що подає на нас запит як на цілісну особистість, а не тільки той чи інший бік» [4, 17].

Щиро захоплений ідеєю розвитку творчої активності дитини за допомогою вільної виробничої праці К. Вентцель запевняв, що вона не лише дає змогу дитині проявити свою індивідуальність, своє єство та сприяє інтелектуальному розвитку. Крім того, вона виступає в ролі

«тренажера», який зміцнює вольові якості та дає можливість отримувати знання, народжені з середини, істини, відкриті особисто, а не нав'язані ззовні. Намагаючись якомога більше внести виробничої праці в життя дитини, вчений покладав турботу про це на вихователів. Головним завданням дорослих він бачив у тому, щоб, по-перше, пов'язати освіту і виховання дитини з виробничою працею, безпосередньо серед природи; по-друге, перетворити навчально-виховний процес у вільну творчу виробничу працю, у процесі якої дитина не лише набуде творчого розвитку, а й отримає можливість сформувати свої власні духовні цінності.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, здійснений нами ретроспективний аналіз творчої спадщини К. Вентцеля, узагальнення поглядів ученого на проблему формування підростаючого покоління дало змогу визначити головні ідеї вільного виховання вченого: ідею самобутності дитини та її правах на вільний вибір шляхів самореалізації, «Культу дитини», формування особистості на основі природних задатків та в гармонії з оточуючим природним середовищем, індивідуалізації навчання та виховання, розвитку творчих здібностей дитини. Усі вони збудовані на ґрунті дитиноцентризму та спрямовані на утвердження погляду на дитинство як повноцінне життя людини та дитину як повноцінну особистість, визнання її індивідуальності й створення необхідних умов для вільного, природного становлення та розвитку.

Однак, слід зауважити, що проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми. Предметом подальших наукових розробок може стати особистість учителя та методи його роботи в поглядах К. Вентцеля, процес формування культурних, суспільних та моральних цінностей на засадах свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вентцель К. Н. Новые пути воспитания и образование детей / К. Н. Вентцель. – М, 1910. – 111 с.
2. Вентцель К. Н. Освобождение ребенка / К. Н. Вентцель. – М. : Земля и фабрика, 1923. – 20 с.
3. Вентцель К. Н. Свободное воспитание: сб. избр. тр. / К. Н. Вентцель; сост. Л. Д. Филоненко. – М. : АПО, 1993. – 170 с.
4. Вентцель К. Н. Теория свободного воспитания и идеальный детский сад / К. Н. Вентцель. – М. : Голос труда, 1923. – 106 с.

РЕЗЮМЕ

И. Г. Гончар. Идеи свободного воспитания – основа педагогической концепции К. Вентцеля.

В статье целостно отражены взгляды К. Вентцеля на проблему формирования подрастающего поколения. Определено, что основанием идеального свободного общества педагог видел свободную индивидуальную личность ребенка.

На основе ретроспективного анализа выделены и охарактеризованы основные идеи свободного воспитания ученого: самобытности ребенка и его права на свободный выбор путей самореализации, «Культула ребенка», формирования личности на основе природных задатков и в гармонии с окружающей естественной средой, индивидуализации обучения и воспитания, развития творческих способностей ребенка. Выяснено, что взгляды ученого построены на почве ребенкацентризма и составляют целостную педагогическую систему, элементы которой находятся в тесной взаимосвязи и взаимосогласованности.

Ключевые слова: *идеи свободного воспитания, свобода, обучение, воспитание, индивидуализация, производственный труд, «Культ ребенка».*

SUMMARY

I. Gonchar. Free education ideas – basis of K. Ventsel pedagogical concept.

The article holistically highlights the views of K. Ventsel at the problem of the formation of the younger generation. Determined that the base of perfect free society teacher saw the free individual child's personality. Been defined and described the main idea of free education of the scientist: the identity of the child and his/her right to free choice of ways to self-realization, «Cult of the child», identity formation based on natural inclinations and in harmony with the surrounding natural environment, individualized learning and education, development of creative abilities of the child. It was found that the views of scientists built on the basis of child at the centers and coherent educational system whose elements are in close relationship and coherence.

Key words: *free education ideas, freedom, learning, upbringing, personalization, productive work, «Cult of the child».*